

Sotavalokuva historiantutkimuksen kohteena

Olli Kleemola: *Valokuva sodassa. Neuvostosotilaat, neuvostoväestö ja neuvostomaa suomalaisissa ja saksalaisissa sotavalokuvissa 1941–1945*. Bibliotheca Sigillumiana 1, Sigillum 2016. 335 s. ISBN 978-952-7220-00-9.

Olli Kleemolan Turun yliopistossa tarkastettu poliittisen historian väitöskirja *Valokuva sodassa* sijoittuu tutkimuskentässä kiinnostavaan risteykseen. Se on ensimmäisten joukossa suomalaisia historiantutkimuksia, joissa menneisyyden valokuvallinen aineisto on sekä metodologisesti että empiirisesti päähuomion kohteena. Toiseksi väitöskirja jatkaa noin kymmenen vuoden ajan Suomessa virinnyttä ”uuden sotahistorian” tai sodan kulttuurihistorian tutkimusta ja avaa tähän kenttään tuoreen, hedelmällisen näkökulman. Kolmanneksi väitöskirja liittyy pidempään vihollis- ja toiseuskuvia käsittelevään tutkimusperinteeseen, joka Suomessa on keskittynyt erityisesti venäläisistä ja Neuvostoliitosta rakennettuihin mielikuviin.

Voidaan vielä lisätä, että väitöskirja kuuluu vertailevan historiantutkimuksen perinteeseen. Kleemolan tutkimusaiheena on sotavalokuvaus Suomessa ja Saksassa toisen maailmansodan aikana, mikä pitää sisällään niin armeijoiden virallisen kuvauksen kuin sotilaiden epäviralliset valokuvatkin. Tärkeänä lisänä molemmista maista on otettu mukaan kolme aikakauslehteä, joiden kautta Kleemola tarkastelee valokuvien julkaisuun ja julkaistujen kuvien merkityksiin liittyviä aiheita. Tutkimuksen temaattisena rajauksena toimii sotavalokuvien muodostama viholliskuva puna-armeijan sotilaista ja sotavangeista, muusta neuvostoväestöstä sekä Neuvostoliitosta maana vuosina 1941–1945. Kaikkiaan tutkimusaineisto on massiivinen, noin 15 500 valokuvaa. Väitöskirjan tutkimustehtävä on kolmijakoinen: tarkastelussa on sotavalokuvien luoma kuva Neuvostoliitosta, Suomen ja Saksan kuvallisen propagandaorganisaation käytännön toiminta sekä kolmanneksi tavallisten sotilaiden valokuville ja valokuvaamiselle antamat merkitykset.

Aineistosta ja tutkimustehtävästä on rajattu pois valokuvat vuonna 1940 menetetyistä ja kesällä 1941 takaisinvaltatusta Karjalasta. Suomalaiset eivät tietenkään ajatelleet tätä suomalaista Karjalaa ”neuvostomaana” samassa mielessä kuin Viena ja Aunusta, mutta ehkä juuri tästä alueen ambivalenssista olisi auennut kiinnostava kuva-analyttinen näkökulma.

Poisrajausta puoltaa kuitenkin se, ettei saksalaisesta aineistosta ole mahdollista löytää vastaavaa vertailukelpoista takaisinvaltatun alueen kuvastoa.

Kuten Kleemola tutkimuksen alkupuolella kirjoittaa, historianantutkijoiden suhde kuvallisiin aineistoihin on pitkään ollut kovin lattea: kuvat ovat parhaimmillaankin toimineet vain tekstin kuvituksena. Samaan aikaan niin populaareissa historiakäsityksissä kuin ajankohtaisissa keskusteluissakin juuri valokuvalla on erityisen vahva, tunnelatautunut todistusvoima, mistä käyvät esimerkkeinä *Verbrechen der Wehrmacht* -valokuvanäyttelyn järjestyttävät vaikutukset Saksassa 1990-luvulla tai juuri tämän päivän kuvat ja videot sodasta ja pakolaisuudesta. Väitöskirjansa lopuksi Kleemola nostaa esiin myös valokuvien erikoisen ”viattomuuden” harhan. Valokuva on yhtä aikaa tyhjä ja täynnä merkityksiä; siihen sidotut merkitykset voivat myös muuttua radikaalisti pääläelleen kuvan tekstikehystä tai kontekstia muuttamalla. Merkillinen ja kiehtova objekti historianantutkimukselle siis, ja silti kovin laiminlyöty.

Mitä seurauksia valokuvien erityisluonteella on historianantutkimukselle? Millaisia merkityksiä sotavalokuviin kätkeytyy? Ja miten historianantutkijat voisivat ottaa valokuvat vakavasti tutkimuskohteeseen? Vastausten hakeminen näihin kysymyksiin on Kleemolan väitöskirjan suuri ansio ja perustelee tutkimuksen tärkeyden ja ajankohtaisuuden. Kleemola sijoittaa työnsä osaksi ”ikonista käännettä”, ja tätä ajatusta seuraten hän kirjoittaa huolellisesti oman tutkimuksensa suhteesta edeltävään tutkimusperinteeseen. Ansiokasta on saksalaisen tutkimuksen ja aineiston kattava tuntemus. Työn metodiksi valikoitunut neliportainen ns. PWD-malli sopii hyvin käsillä olevaan aineistoon ja aiheeseen. Paikoin varsinaisessa empiirisessä analyysissä olisin toivonut Kleemolan kiinnittävän mallinsa mukaisesti enemmän huomiota valokuvien asettamiseen historialliseen jatkumoon ja osaksi ajan kulkua sekä keskustelemaan eksplisiittisemmin metodinsa soveltamisesta ja ongelmakohtista – siis kehittävästi sitä eteenpäin. Joka tapauksessa väitöskirja lepää vankalla empiirisellä ja metodologisella pohjalla ja sen tutkimuskysymykset ja rakenne ovat hyvin perusteltuja. Väitöskirja on kirjoitettu hyvällä suomen kielellä ja se on ilmaisultaan ja jäsentelyltään selkeä.

Käsitellessään sodan saksalaista ja suomalaista propagandakuvastoa Kleemolan työ seurailee pitkälti aiemman, lähinnä tekstiaineistoihin perustuvan viholliskuvatutkimuksen tekemiä havaintoja. Tärkeässä roolissa on toiseuden konstruointi valokuvan keinoin. Vertailu kahden maan välillä paljastaa kiinnostavia eroja vihollisuuden kuvastoissa (esim. suomalaisen kuvaston moniulotteisuus verrattuna saksalaiseen; Suomessa kotikutoisuus ja

harrastelijamaisuus, Saksassa ammattimainen propagandistisuus; teemaerot), mutta toisaalta yhteneväisyydetkin ovat merkittäviä: käytiinhän kuitenkin samaa sotaa yhteistä vihollista vastaan. Suomalaisen tutkimuksen osalta erityisesti Heikki Luostarisen *Perivihollinen* (1986) säilyttää edelleen asemansa. Tässä Kleemolan väitöskirja siis ennen kaikkea vahvistaa aiempia tutkimustuloksia, mikä on tärkeää sekin, mutta uusi valokuvakeskeinen lähestymistapa tuottaa lopulta melko vähän aivan tuoreita havaintoja. Työssä olisi ollut mahdollisuus syventyä enemmän varhaisempien kuvauserinteiden ja -konventioiden merkitykseen propagandistisen sotakuvaston syntymiselle. Myös sinällään aivan oikea, historiantutkija Sven Oliver Mülleriltä lainattu lähtökohta valokuvista ennakkoluulojen dokumenttina olisi mielestäni kaivannut ravistelua: näkykö valokuvissa toiseuden säröjä ja ennakkoluulojen muuntumista?

Sen sijaan suomalaisten ja saksalaisten rintamasotilaiden ottamien epävirallisten valokuvien kohdalla Kleemolan työ kohoaa oivaltavasti propagandatutkimuksen yläpuolelle. Valokuvaamisella oli todella muitakin funktioita kuin pelkkä ideologisten stereotyyppien vahvistaminen. Kuvaamisen erilaisten psykologis-kulttuuristen motiivien pohdinta on erittäin kiinnostavaa. Esiin nousevat niin sanotut terapiakuvat ja kamera minän suojana, kuvaaminen mentaalisenä harjoitteluna, kuvat statustodisteena ja voitonmerkkeinä (ns. trofeekuvat) sekä sota- ja turistivalokuvauksen yhtäläisyydet. Kuten Kleemola itsekin toteaa, tässä kohden evidenssiongelmana on usein kuvien kontekstitietojen niukkuus tai olemattomuus. Niinpä on vaikea tehdä erottelua vaikkapa terapiakuvien tai trofeekuvien välillä – on pitkälti tyydyttävä mahdollisten motiivien esittelyyn.

Joka tapauksessa rintamavalokuvauksen kohdalla – siis väitöskirjan kolmannessa tutkimuskysymyksessä – näkyy kiitettävästi Kleemolan laaja harrastuneisuus aiheeseen myös väitöskirjatyön ulkopuolella. Epä- tai puolivirallisen toiminnan ja kulttuurin selvittäminen on virallisiin arkistoihin turvautuville historiantutkijoille yleensä se vaikein asia, ja juuri tällä saralla Kleemolan väitöskirja on omaperäisimmillään. Tässä avautuu mahdollisuus laajemmalle keskustelulle valokuvista kokemushistorian dokumentteina. Voidaanko valokuvista lukea menneisyyden ihmisten kokemuksia ja millä ehdoin tämä tapahtuu?

Esittämistäni huomautuksista huolimatta Olli Kleemola on kirjoittanut korkeatasoisen väitöskirjan, joka edistää historiantutkimusta niin empiirisesti kuin metodologisestikin ja joka osoittaa vihkiytyntä ja kypsää tutkijanmieltä. Läpi koko työn minua miellyttää Kleemolan

tapa esittää aitoja kysymyksiä aineistolle ja etsiä niihin todellisia vastauksia pelkän käsitepyörittelyn sijaan. Tutkijana hän ei väistä vaikeitakaan aiheita, kuten esimerkiksi suomalaisista rintamavalokuvista löytyviä ruumiinhäpäisyotoksia. Kleemolan tärkeä loppuhuomio on, että sodan päätyttyä valokuvat jatkavat elämäänsä, vaikka tekstipropaganda hylätäänkin. Näin esimerkiksi Josef Goebbelsin propagandaministeriö on saavuttanut postuumin voiton, kun saksalaiset propagandakuvat ovat säilyttäneet asemansa itärintaman kuvituksena. Aihe on hyvin ajankohtainen Suomen armeijan valokuvienkin osalta, sillä niiden vapauttaminen verkkoon kaikkien käytettäväksi (www.sa-kuva.fi) sekä synnyttää että uusintaa parhaillaan suomalaista sotakuvastoa – joka sekini siis perustuu pohjimmiltaan sota-aikaiseen propagandamateriaaliin. Avatessaan sotavalokuvan erityisluonnetta ja kehitellessään uusia tapoja analysoida valokuvaa Kleemolan aihe on hyvin ajankohtainen. Kuten hyvään historiantutkimukseen kuuluu, väitöskirjan kysymyksenasettelut johdattavat ajattelemaan myös nykyhetkeä: kulttuurin yltäkylläistä visuaalisuutta ja tähän johtaneita historiallisia muutoksia suhteessamme (valo)kuvaan. Turkulaisen Sigillum-kustantamon julkaisemassa kirjassa ansaitsee kiitosta näyttävä taitto ja leveät sivut, joilla runsas kuvitus pääsee oikeuksiinsa.

Ville Kivimäki, dosentti, FT
Tampereen yliopisto